

Eski Türk Devletlerinde Kağan ve Han Unvanları

Hayrettin İhsan Erkoç*

Eski Türk ve Moğol devletlerinin teşkilatı üzerine çalışan uzmanlar arasında, *Kağan* (*Kağan*) ve *Han* (*Kan*, *Han*) unvanlarının maiyeti ile birbirleriyle olan ilişkileri konusunda bir fikir birliğine varılamamıştır. Bu mesele, Türk (Göktürk, Tujue 突厥) Kağanlığı'ndaki *Küçük Kağan* (*Kiçik Kağan*) unvanı eklendiğinde daha da zor bir duruma girmektedir. Konu üzerinde çalışan uzmanların bir kısmı, *Kağan* ve *Han* unvanlarının esasında aynı olduğunu savunurlarken bir kısmı ise bu iki unvanın derece olarak farklı olduğunu ileri sürmüşlerdir. Çalışmamızda, bu unvanlarla ilgili çeşitli dönemlerden örnekleri inceleyerek bu unvanların kullanımlarının zaman içerisinde nasıl bir değişiklik geçirdiğini ortaya koyacağız.

Daha önce yaptığımız bir çalışmada, *Kağan* ile onun İslamî kaynaklardaki muadili *Hakan* (*Hâkân*) unvanlarının tarihî kaynaklara göre Rouranlar 柔然 (Ruanruan 蠕蠕), Togonlar (Tuyuhun 吐谷渾), Tabgaçlar, Türkler (Göktürkler), Türgişler, Kırgızlar, Tegrekler (Tiele 鐵勒), Uygurlar, Hazarlar, Karluklar, Avarlar, Bulgarlar, Soğdular, Abbasî hizmetindeki Türkler, Kitanlar, Kimekler, Ruslar, Karahanlılar, Gazneliler, Naymanlar, Moğollar ve Osmanlılar tarafından kullanıldığını göstermiştik.² Yine aynı çalışmamıza göre ise, *Han* unvanına tarihî kaynaklara göre Avrupa Hunlarında, Heftalitlerde, Türklerde (Göktürkler), Uygurlarda, Kırgızlarda, Tuna Bulgarlarında, Hazarlarda, Karahanlılarda, Karluklarda, Kıpçaklarda, Peçeneklerde, Gaznelilerde, Harezmsahlarda, Tatarlarda, Kereylerde (Hereid, Kereyit), Naymanlarda (Naiman), Betekinlerde, Merkitlerde (Mergid), Kara Kitanlarda (Karahitaylar), Gurlularda ve Hindistan'da görev yapan Türklerde, Delhi Sultanlığında, Selçuklular ile Oğuzlarda, Moğollarda, Osmanlılarda, Tatarlarda, Safevîlerde, Babürlülerde, Oyratlarda ve Azerbaycan'da

* Dr. Öğr. Üyesi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Çanakkale/TÜRKİYE, h.ihsan.erkoc@comu.edu.tr ORCID: 0000-0003-0797-6500

1 Türkiye'de genellikle *Göktürk*, *Köktürk* ve benzeri şekillerde adlandırılan bu halk ile onun kurduğu devletten, çalışmamızda genellikle *Türkler* ve *Türk Kağanlığı* olarak söz ettik. Diğer Türk devletleri ve halkları söz konusu olduğunda ise çalışmamızda *Eski Türkler* ve *Türk halkları* terimlerini kullandık.

2 Hayrettin İhsan Erkoç, *Eski Türklerde Devlet Teşkilâtı (Gök Türk Dönemi)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2008, s. 23-35.

rastlanılmaktadır.³ *Kağan* ve *Han* unvanlarının etimolojisi hakkında Türkçe, Çince, Korece, Soğdça ve Moğolca kökenli olabileceğine ilişkin bugüne kadar pek çok farklı görüş öne sürülmüştür.⁴

Ramstedt, *Kan*'ın (*Han*) Moğolcada ve Türkçede “Fürst (Bey), Khan (Han)”, *Kağan*'ın (*Kağan*) ise “Kaiser (İmparator), Grosskhan (Büyük Han)” anlamlarında iki farklı unvan olduğunu öne sürmüştür.⁵ Barthold, *Han*'ın *Kağan* unvanının kısaltılmış biçimi olduğunu düşünmüştür.⁶ Orkun, *Han* unvanının derece olarak *Kağan*'dan daha düşük olduğunu ileri sürmüştür.⁷ Doerfer, her iki unvanı ayrıntılı bir şekilde incelemiş ve bunları aynı madde içerisinde ele almış, Orkun'un görüşünü kabul etmeyerek söz konusu unvanların birbirlerinin yerine kullanıldığını göstermiştir.⁸ Clauson'a göre *Kan* (*Han*) unvanı ilk zamanlarda, yani Türk Kağanlığı döneminde, *Kağan* (*Kağan*) unvanının muadili olarak kullanılmıştır; ancak ona göre, bu iki unvan arasındaki etimolojik ilişki karanlıktır.⁹ Taneri'ye göre, göçebe Türk devletlerinde devletin başında *Kağan* bulunurken kendisine bağlı oymakların başına da akrabalarını atayarak onlara *Han* unvanını verirdi. *Han* unvanının “büyük hükümdar” karşılığını kazanması, sonradan olmuştur; ona göre *Han*, “bağımsız yönetici” demektir. Ancak kendisi de Türk (Göktürk) hükümdarlarına *Kağan* denildiği kadar *Han* da denildiğini, yani bu ikisinin Türk

3 Erkoç, *Eski Türklerde...*, s. 88-96.

4 Erhan Aydın, *Taşa Kazınan Tarih: Türklerin İlk Yazılı Belgeleri*, Kronik Kitap, İstanbul 2018, s. 84-86; Erhan Aydın, *Uygur Yazıtları*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2018, s. 134-135; Gerhard Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen: unter besonderer Berücksichtigung älterer neupersischer Geschichtsquellen, vor allem der Mongolen- und Timuridenzeit*, III, Franz Steiner Verlag GMBH, Wiesbaden 1965, s. 176-179 (no. 1161); Erkoç, *Eski Türklerde...*, s. 24, 96. Taner'e göre, *Han* sözcüğünün dişi hâli *Hanum* (*Hanım*) ya da bazı lehçelerde *Hanış*'tir; bugünkü Türkiye Türkçesinde yer alan *Hanım* sözcüğü de *Han*'ın dişi çekimli hâlidir (Aydın Taneri, “Han”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 15, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1997, s. 517). Bu duruma başka bir örnek olarak da *Beg* sözcüğünün dişi çekimlisinin *Begüm* olmasını verebiliriz. Gülensoy ise, *Hanım* sözcüğünün Eski Türkçede “akrabalık bildiren ad; baba, peder” anlamına gelen **kang* (*kanj*) sözcüğü ile (*u*)*m* ekinin birleşmesiyle (**kang* + (*u*)*m* > **kanum* > *hanum* > *hanım*) oluştuğunu öne sürmüştür (Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü (Etimolojik Sözlük Denemesi)*, I, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007, s. 403).

5 G. J. Ramstedt, “Alte türkische und mongolische Titel”, *Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja*, 55 (1951), s. 61-62.

6 Aydın, *Uygur Yazıtları*, s. 136.

7 Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1994, s. 836.

8 Doerfer, *age.*, III, s. 141-179 (no. 1161).

9 Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press, Oxford 1972, s. 630.

Kağanlığında aynı düzeyde sayıldığını belirtmiştir.¹⁰ Donuk ise, bu konuda ileri sürülen görüşleri bir araya getirmiştir. Örneğin, László'ya göre Türk halkları arasında her ikisi de aynı rütbeyi karşılıyor olabilir. Caferoğlu ise, *Kağan* unvanının *Kan-ğan* (*Qan-ğan*) ya da *Han-ğan* (*Xan-ğan*) biçiminde iki birleşik sözcükten oluştuğunu, bunun “Hanlar Hanı” anlamına geldiğini, *Han* unvanının Türkler (Göktürkler) tarafından yalnız bir boy beyi için kullanıldığını ileri sürmüştür. Ona göre, Eski Türkler arasında *Kağan* unvanı kullanılmadığı zamanlarda *Han* unvanı kullanılıyordu; *Han*, boy beylerinin unvanı idi. Ögel ise bunun tam tersini savunmuştur. Ona göre Eski Türkler, bütün dünyaya hâkim oldukları kabul edilen büyük imparatorlara *Kan* (*Han*) derlerdi; daha küçük hanlar için ise *Kağan* unvanı kullanılıyordu. Giraud'ya göre “hükümdar” anlamında kullanıldığında *Han*, belirli bir kişi (hükümdar) kastedildiğinde de *Kağan* unvanı tercih ediliyordu. Donuk'a göre ise, genel olarak Eski Türklerde *Hakan* (*Kağan*) “imparator” ya da “kayzer” unvanını, *Han* da “kral” unvanını karşılıyordu; *Kağan*, *Han*'dan daha üstündü. Ancak Donuk, kimi zaman *Han* ve *Kağan* unvanlarının birbirlerinin yerine de kullanıldığını belirtmiştir.¹¹ Karaağaç, Eski Türkçedeki *kan* (“baba”) ve *kan* (“kam/şaman, büyücü, hekim”) gibi kelimelerin, köken olarak *kan* ve *kağan* ile bağlantılı olduğunu düşünerek bunların hepsini “baş” ve “büyüklük” kavramlarının üyeleri arasında saymıştır.¹² Gülensoy, Türkçe-Moğolca *kağan* sözcüğünün *kağan* > *ka'an* > *kaan* > *kān* > *kan* > *han* şeklinde dönüştüğünü ve kökeninin Ana Altaycaya kadar gittiğini ileri sürmüştür.¹³ Konuyla ilgili çalışmalara yer veren Şirin User, *Kan*'ın *Kağan*'ın büzülme (*contraction*) uğramış biçimi olması gerektiğini belirtmiş ve Eski Türkçede buna benzer başka bir örneğin (*kağadaş* ve *kaadaş*) olduğunu göstermiş, *Kağan* ile *Kan*'ın anlam olarak aynı olduğunu belirtmiştir.¹⁴ Alyılmaz ise, *Kağan* unvanının *ağa* (“büyük, büyük ağabey”) ve *kan* (“han”) kelimelerinin birleşimiyle (**ağa + kan* > **ağa + ğan* > *kağan*) ortaya çıkmış olmasının kuvvetle muhtemel olduğunu düşünmüştür. Ona göre, her ne kadar *Kağan* ve *Han* arasında anlam farkı

10 Taneri, *age.*, s. 517-518.

11 Abdülkadir Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Ünvan ve Terimler*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1988, s. 24-25, 27; René Giraud, *Gök Türk İmparatorluğu - İleriş, Kağan ve Bilge'nin Hükümdarlıkları (680-734)*, çev. İsmail Mangaltepe, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1999, s. 106.

12 Hatice Şirin User, *Köktürk ve Ötüken Uygar Kağanlığı Yazıtları: Söz Varlığı İncelemesi*, Kömen Yayınları, Konya 2009, s. 128.

13 Gülensoy, *age.*, I, s. 403.

14 Şirin User, *Köktürk ve Ötüken...*, s. 127-128; Hatice Şirin User, “Byzantinoturcica'da Kayıtlı İslam Öncesi Türkçe Unvanlar Hakkında”, *XV. Türk Tarih Kongresi - Ankara: 11-15 Eylül 2006 - Kongreye Sunulan Bildiriler*, 3. Cilt, *Selçuklu Devleti ve Beylikler Dönemi Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2010, s. 605-607.

bulunsa da Eski Türk yazılı belgelerinde bu unvanlar zaman zaman birbirinin yerine kullanılmıştır. Bu durum da söz konusu iki kelimenin arasındaki ilişkiyi göstermesi açısından önemlidir.¹⁵ Bu konudaki çeşitli çalışmalara Doerfer, Donuk ve Şirin User gibi atıflar yapan Aydın, *Kağan* ve *Kan* sözcüklerinin aynı yazıtlarda hatta aynı satırlarda görülmesi nedeniyle Gülensoy'un etimolojisini kabul etmemiş ama bu iki unvan arasında bir ilişki olduğunu belirtmiştir.¹⁶

Çalışmamızda bizi ilgilendiren konu, Türk Kağanlığı'nda ve bu dönemde Türk halklarında *Kağan* (*Kağan*) ve *Han* (*Kan*) unvanlarının aynı telakki edilip edilmediği, ayrıca sonraki dönemlerde bu durumun nasıl değiştiğidir. Türkler (Göktürkler), kendi hükümdarlarına *Kağan* NGK (Çin kaynaklarında genellikle *Kehan* 可汗)¹⁷

15 Cengiz Aylılmaz, "Moğolistan'da Bulunan (Kök)Türk Harfli Yeni Bir Yazıt Parçası", *Türk Dilleri Araştırmaları*, 18 (*Festschrift in Honor of Talat Tekin*) (2008), s. 54-55.

16 Aydın, *Taş Kazımları...*, s. 84-86; Aydın, *Uygur Yazıtları*, s. 134-137.

17 Çalışmamız sırasında, Çin kaynaklarında Türk (Göktürk) kağanları için yalnızca *Han* 汗 karakterinin kullanıldığına rastlamadık. Bu kaynakların ilk yazıldıkları dönemden sonra oluşturulan nüshalarında ve günümüzde kullanılan modern basımlarında, Türk hükümdarlarının unvanının neredeyse her zaman *Kehan* 可汗 olarak yazıldığı görülmektedir. Ne var ki, 7. yüzyılın ortalarına kadar Turfan'ı (Koço/Koçu, Gaochang 高昌) yöneten Qu 麴 Ailesi'nin döneminden kalan Çince elyazması belgelerde, Türklerin *Kağan* unvanı daha farklı olarak *Kehan* 珂寒 şeklinde yazılmıştır. Kasai, bu biçime 60 TAM 307: 4/2a, 60 TAM 307: 4/3a, 60 TAM 307: 5/1a, 60 TAM 307: 5/4, 60 TAM 329: 23/1-2, 69 TAM 122: 3/2, 72 TAM 155: 36, 38, 72 TAM 171: 10a, 12a-18a, 73 TAM 517: 04/8-1 ve 73 TAM 517: 04/8-3'te rastlandığını belirtmiştir (Kasai Yukiyo, "The Chinese Phonetic Transcriptions of Old Turkish Words in the Chinese Sources from 6th -9th Century: Focused on the Original Word Transcribed as *Tujue* 突厥", *Studies on the Inner Asian Languages*, XXIX (2014), s. 62-63, 121). Her ne kadar Çinliler Türklerin bu unvanını genellikle iki heceli yazmışlarsa da, bunun şu andaki bilgilerimizin ışığında tek bir istisna olabilir. Batı Türk Kağanlığı'nın topraklarındaki topluluklardan oluşturulan On Ok boy birliğini meydana getiren boylardan bir tanesinin adı, Çin kaynaklarında *Basaigan* 拔塞幹 şeklinde verilmiştir (*Jiu Tangshu* 194B.5186; *Tongdian* 199.5459; *Xin Tangshu* 215B.6061). Bu boy adının Türkçesini Harmatta *Barskhān* (*Barshān*), Beckwith de *Barskan* olarak tespit etmişlerdir (Christopher I. Beckwith, *The Tibetan Empire in Central Asia: A History of the Struggle for Great Power among Tibetans, Turks, Arabs, and Chinese during the Early Middle Ages*, Princeton University Press, Princeton 1993, s. 210; J. Harmatta, "Irano-Turcica", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, XXV (1972), s. 270). *Barshān* ya da *Barsgan* (Eski Türkçede "Pars Han" demektir, bkz. Clauson, *age.*, s. 368, 630), İslami coğrafya eserlerinde adı geçen ünlü bir Orta Asya şehridir (*Hudūd al-'Ālam 'The Regions of the World': A Persian Geography 372 A.H. - 982 A.D.*, çev. V. Minorsky, Oxford University Press, London 1937, s. 486; Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2017, s. 290). Gömeç'e göre ise, *Basaigan*'ın esas şekli *Başkan*'dır (Saadetin Yağmur Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, Berikan Yayınevi, Ankara 2016, s. 124, 205). Ancak, *Basaigan*'ın Orta Çince okunuşları *Başkan* değil *Barskan* sesini yansıtmaktadır. Pulleyblank'e göre, bu adın Erken Orta Çince okunuşu *bat-saj^h-kan^h* ve *be:t-saj^h-kan^h*, Geç Orta Çince okunuşu da *phia:t-saj^h-kan^h* biçimindedir (Edwin G. Pulleyblank, *Lexicon of Reconstructed Pronunciation in Early Middle Chinese, Late Middle Chinese, and Early Mandarin*, UBC Press, Vancouver 1991, s. 27, 103, 271). Baxter, bu adın Orta Çince okunuşunu *bet-sojH-kanH* olarak yeniden canlandırmıştır (William H. Baxter, *An Etymological*

demişlerdir. Türk Kağanlığı'nın yönetim yapısına bakıldığında, devletin en tepesinde *Büyük Kağan* (Eski Türkçe *Uluğ Kağan*, Çince *Da Kehan* 大可汗, Soğdça *mz'yx x'γ'n*) unvanlı bir hükümdar olduğu görülmektedir. Ancak zaman zaman Türklerde aynı anda birden fazla kağanın olduğu gözlemlenmektedir. Örneğin, *Tongdian*'deki 通典 *Türk Bölümüne* ve *Cefu Yuangui*'ye 冊府元龜 göre Türklerin (Tujue 突厥) rütbelerinin sıralamasında *Yabğu*'dan (*Yehu* 葉護) daha aşağıda yer alan kağanlar da vardır; evde kalan büyük ailelerin, yani memur olmayan ailelerin birbirlerine *Yi Kehan* 遺可汗 dedikleri de görülmektedir. Türkler “ev” için *Yi* 遺 sözcüğünü¹⁸ kullanmışlardır, bu unvan da “Ev Kağanı (*Wu Kehan* 屋可汗)” anlamına gelmektedir. Bu unvanın Türkçe karşılığı *Eb Kağan* NGKb yani *Ev Kağan* olmalıdır. Bunun dışında, Türklerin *Küçük Kağan* (Eski Türkçe *Küçük Kağan*, Çince *Xiao Kehan* 小可汗)¹⁹ şeklinde bir unvan kullandıkları da görülmektedir. Merkezde

Dictionary of Common Chinese Characters [Preliminary Draft of 28 October 2000], 2000, s. 2, 39, 118). Schuessler ise, bu adın Orta Çince okunuşunu *bwát-sâi'-kân'* ve *bât-sâi'-kân'* şekillerinde vermiştir (Axel Schuessler, *Minimal Old Chinese and Later Han Chinese: A Companion to Grammata Serica Recensa*, University of Hawai'i Press, Honolulu 2009, s. 111, 237, 252). *Basağan*'ın Türkçesini *Barskan* ve *gan* 幹 karakterinin karşılığını *kan* olarak kabul edersek söyleyebiliriz ki, şimdilik bildiğimiz kadarıyla Türk Kağanlığı döneminde *kan* (*Han*) unvanı için Çin kaynaklarında *Kehan*'dan (可汗/珂寒) ayrı olarak kullanılan tek biçim, bu sunduğumuz örnektir. Ayrıca, Miran harabelerinde bulunan ve British Library'deki Sir Aurel Stein Koleksiyonu'nda saklanan Or.8212/76 numaralı (eski numarası M.I. xxxii, 006) elyazması belgede, A Fragmanı'nın A Yüzü'nün 16. satırında *Bars Kan Sayun* NuhSNKSRB adında bir komutandan söz edilmiştir (Or.8212/76(1); Orkun, *age.*, s. 257; Vilhelm Thomsen, “Dr. M. A. Stein's Manuscripts in Turkish “Runic” Script From Miran and Tun-huang”, *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, (Jan., 1912), s. 186, 188; Fikret Yıldırım, “Kâğda Yazılı Runik Harfli Eski Türkçe Metinler”, *Yenisey - Altay - Kırgızistan Yazıtları ve Kâğda Yazılı Runik Belgeler*, haz. İgor Kormuşin, Emine Mozioglu, Risbek Alimov ve Fikret Yıldırım, BilgeSu Yayıncılık, Ankara 2016, s. 518, 521). Aynı belgenin B Fragmanı'nın A Yüzü'nün 9. satırında, *Kürebir Uruyu Sayun* NuhS:uhRu:riberük şeklinde bir unvan geçmektedir (Or.8212/76(2); Orkun, *age.*, s. 258; Thomsen, *age.*, s. 187-188; Yıldırım, *age.*, s. 519, 521). *Kürebir* riBERük, bilindiği üzere Uygur uruğlarından (oymak/aşiret) birisidir (Erkin Ekrem, “Çin Kaynaklarında Dokuz Oğuz Meselesi: Sayısal Yapısı”, *Oğuzlar: Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri - 5. Uluslararası Türkîyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, ed. Tufan Gündüz ve Mikail Cengiz, Hacettepe Üniversitesi Türkîyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara 2015, s. 204, 217). *Bars Kan Sayun*'daki *Bars Kan*, *Kürebir* gibi bir boy adı olabileceği gibi, bir kişinin unvanı da olabilir; bu konuda kesin bir karara varmak şimdilik zordur.

- 18 Pulleyblank, *yi* 遺 karakterinin Erken Orta Çince okunuşunu *jwi*, Geç Orta Çince okunuşunu da *yyj* şeklinde yeniden canlandırmıştır (Pulleyblank, *age.*, s. 366). Baxter'a göre, bu karakterin Orta Çince okunuşu *ywïj* biçimindedir (Baxter, *age.*, s. 162). Schuessler ise, söz konusu karakterin Orta Çince okunuşunu *jüwi* olarak vermiştir (Schuessler, *age.*, s. 312).
- 19 Taşağl, *Tongdian* çevirisinde *İ-yen-wu* olarak verdiği *Yi Kehan* unvanının, *Küçük Kağan*'ın karşılığı olması gerektiğini ileri sürmüştür (Ahmet Taşağl, *Gök-Türkler I-II-III*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 117). *Cefu Yuangui*'deki *Yi Kehan* ifadesini de Taşağl yine *İ-yen-wu* şeklinde vermiştir (Taşağl, *age.*, s. 138).

oturan Büyük Kağan'ın dışında, devleti oluşturan halklar ve boylar da, merkezden atanan görevliler ya da Büyük Kağan'a bağlı beyler tarafından yönetilmişlerdir. Görüldüğü kadarıyla, taşra yönetiminde 552'den 744'e kadar süren standart ve kesintisiz bir yönetim biçiminin var olduğunu söylemek biraz zordur. Örneğin, 6. yüzyılın ikinci yarısında devletin toprakları, hepsi de Ötüken'deki Büyük Kağan'a bağlı olan Küçük Kağanlar arasında paylaştırılmıştır. Öyle ki kimi zamanlar aynı anda yedi tane Küçük Kağan'ın var olduğu görülmektedir. *Küçük Kağan* unvanı, devletin son dönemlerine kadar varlığını sürdürmüş, ancak 7. yüzyıldan sonra eskisi kadar çok miktarda kullanılmamıştır. Kimi zamanlarda Türkler, bazı halkları ve bölgeleri Yabgular ve Şadlar aracılığıyla yönetmişlerdir ki bu kişiler de genellikle hanedandan seçilmişlerdir. Hatta Toharistan Yabguları gibi bazı Yabgu aileleri, Türk Kağanlığı'nın yıkılmasından sonra bile varlıklarını sürdürmüşlerdir. Kimi zamanlarda, devlete bağlı toplulukların yönetilmesi konusunda Şadlar daha ön planda olmuşlardır. İllig Kağan'ın (Xieli Kehan 頡利可汗) dönemindeki (620-630) gibi kimi zamanlarda Türkler, kendilerine bağlı toplulukların bir bölümünün başına *Küçük Kağan* atarlarken, kimi toplulukların başına *Şad*, *Tigin* ve *Tudun* atamışlardır; ya da bir Küçük Kağan yalnızca bir halkı yönetirken başka bir Küçük Kağan'ın yönetimi altında birden fazla halk olabilmıştır. *Çor*, *İlteber*, *İrkin*, *Tudun* ve *Toygun* unvanını taşıyan yetkililer de devlete bağlı toplulukların başına atanarak, bu boyları Büyük Kağan'ın adına yönetmişlerdir. Tudunlar kimi zaman doğrudan doğruya merkezi temsilen bağlı halkları idare etmişler, ya da merkezi temsilen yalnızca vergi ve maliye denetimi işleriyle uğraşmışlardır. Esas Türk halkını (*bodun*) oluşturan boyların başında ise, *Beg* unvanını taşıyan reisler (beyler) vardır. Kimi zamanlar, karşımıza düzenli bir merkez-sol kanat-sağ kanat üçlemesi çıkmaktadır ki buna ilişkin elimizde pek çok örnek vardır. Ancak kimi zamanlarda merkezin, sol kanadın ve sağ kanadın da dışında, başka taşra idarecilerinin varlığı görülmektedir. Kısacası, kağanlığın taşra yönetiminde standart bir uygulama bulunmamaktadır.²⁰

KTY'nda ve BKY'nda *Kan* unvanına rastlanılmamaktadır. I. TY B1-3'te Türklerin kendi hanını (*Kan* NK) bulamayınca Çin'den ayrılıp han sahibi oldukları, fakat hanlarını bırakıp Çin'e yeniden bağımlı oldukları belirtilmiştir. Bunun üzerine Tanrı da "Han verdim, hanını bırakıp bağımlı oldun" diyerek kızmış ve "Öl!" demiş olmalıdır; bunun sonucunda Türk halkı ölmüş, mahvolmuş, yok olmuştur.²¹

20 *Cefu Yuangui* 962.11319b; *Tongdian* 197.5403; Erkoç, *Eski Türklerde...*, s. 97-103, 228-229.

21 Erhan Aydın, *Orhon Yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor)*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2017, s. 104; Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2002, s. 64-

KTY D3-10'da ve BKY D4-9'da ise, bu olayların anlatıldığı yerlerde hep *Kağan* NGK unvanı geçmektedir.²² Yani 7. yüzyılın ilk yarısındaki Türk hükümdarları, KTY'de ve BKY'de *Kağan* NGK olarak anılırlarken I. TY'nda *Kan* NK olarak anılmışlardır. I. TY B5'te ise, Tonyuğu'un Çin'e karşı ayaklanan Türk beyini (Kutluğ, sonraki İltiş Kağan; 682-691) *Kağan* NGK yaptığı anlatılmıştır.²³ Aynı yazıtta, Türklerin Kırgızlara yaptıkları seferler anlatılırken Kırgızların hükümdarına iki kere *Kağan* NGK denilmiş (I. TY D3), biraz aşağıda ise aynı kişi için *Kan* NK ifadesi (I. TY K4) kullanılmıştır.²⁴ KTY D25, D35, K13'te ve BKY D20, D27'de de Kırgız hükümdarı hep *Kağan* NGK olarak geçmektedir.²⁵ Ongi Yazıtı'nın 1. satırında ise, Türklerin ataları ve efsanevi hükümdarları olarak kabul edilen Yama Kağan'dan NGK:amY²⁶ söz edildikten sonra, o hanın (*Kan* NK) ölmesiyle Türklerin devletlerini yitirdikleri anlatılmıştır. Aynı şekilde, I. TY K9'da Tonyuğu, Kağan Kağan'dan (691-716) hem *Kağan* NGK hem de *Kan* (*kanta* jK yani "handan" şeklinde) olarak söz etmiştir.²⁷ Bu örnekler, Türklerde (Göktürkler) *Kağan* ve *Kan* unvanlarının aynı görüldüğünün açık kanıtlarıdır.²⁸ Eski Türk yazısıyla yazılmış dinî içerikli Ulaanbaatar (Ulan-Bator) Yazıtı'nda 3. satırda da *Kan* *Teyri* irhtNK unvanına rastlanılmaktadır. Bu yazıtta 5. satırda Tanrı için *Kan* NK, 4. satırda tanrıça Umay Ymu için ise *Katun* NuTK (*Hatun*) unvanlarının kullanıldığı görülmektedir.²⁹ *Kan* NK sözcüğü ayrıca, Türk Kağanlığı döneminde

65, 142; Mehmet Ölmez, *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları: Metin-Çeviri-Sözlük*, BilgeSu Yayıncılık, Ankara 2012, s. 163, 170, 179; Talât Tekin, *Tunyukuk Yazıtı*, Simurg Yayınları, Ankara 1994, s. 2-3.

22 Aydın, *Orhon Yazıtları*, s. 52-54, 80-83; Ergin, *age.*, s. 8-11, 32-37, 129-130; Ölmez, *age.*, s. 80-81, 92-94, 106; Talât Tekin, *Orhon Yazıtları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988, s. 8-11, 36-39.

23 Aydın, *Orhon Yazıtları*, s. 105; Ergin, *age.*, s. 64-65, 142; Ölmez, *age.*, s. 163, 170, 179; Tekin, *Tunyukuk Yazıtı*, s. 2-3.

24 Aydın, *Orhon Yazıtları*, s. 109, 111; Ergin, *age.*, s. 70-73, 144-145; Ölmez, *age.*, s. 165-166, 172, 181; Tekin, *Tunyukuk Yazıtı*, s. 8-9, 12-13.

25 Aydın, *Orhon Yazıtları*, s. 59, 62, 68, 87, 90; Ergin, *age.*, s. 16-17, 20-21, 28-29, 40-41, 44-45, 131, 133, 135, 137; Ölmez, *age.*, s. 83, 85, 88, 96, 98, 101, 107-108, 111, 126, 128, 141-142, 153-154; Tekin, *Orhon Yazıtları*, s. 14-15, 18-19, 22-23, 44-47.

26 Genellikle *Yamu Kağan* şeklinde okunan bu unvanın aslında *Yama Kağan* olmasına ilişkin bkz. Hayrettin İhsan Erkoç, "Çin ve Tibet Kaynaklarına Göre Göktürk Mitleri", *Belleken*, LXXXII/293 (2018), s. 63-64.

27 Aydın, *Orhon Yazıtları*, s. 112; Ergin, *age.*, s. 74-75, 145; Ölmez, *age.*, s. 166, 174, 183; Tekin, *Tunyukuk Yazıtı*, s. 14-15 (Tekin, *Kan* kelimesini Türkiye Türkçesine "kağan" olarak çevirmiştir).

28 Aydın, *Orhon Yazıtları*, s. 123; Orkun, *age.*, s. 128-129; Ölmez, *age.*, s. 190, 192, 194.

29 Orkun, *age.*, s. 353.

yer, özellikle de dağ adı olarak kullanılmıştır.³⁰

Kırgızlara ait Yenisey’de bulunan yazıtlarda da buna benzer örnekler vardır. Mesela, Begre Yazıtı’nda (E 11) yazıt sahibinin hükümdarı *Ķan* NK (Orkun’a göre Arka Yön 3. satır, Kormuşin’e göre 7. satır ya da Arka Yön 3. satır, Aydın’a göre 6. satır), Çin imparatoru da *Tabğaç Ķan* NKÇGBT (Orkun’a göre Sağ Yön 1. Satır, Kormuşin’e göre 3. satır ya da Sol Yön 1. satır, Aydın’a göre 9. satır) olarak geçmektedir.³¹ Hâlbuki KTY’nda (G11-12, D7-9), BKY’nda (D7-9, 39) ve I. TY D2’de görüldüğü üzere, Türk (Göktürk) yazıtlarında Çin imparatorları için her zaman *Tabğaç Ķağan*³² ifadesi kullanılmıştır.³³ Haya-Baĵi (Kemçik Kaya Başı) Yazıtı’nın (E 24) 7. satırında (*Ķır*)*Ķız Ķanı* iNKzK... unvanı görülmektedir.³⁴ II. Altın Köl Yazıtı’nda (E 29) Tibet hükümdarı için kullanılmış olan *Tüpüt Ķan* NK:tüpüt (Orkun’a göre c. kısmı 2. satır, Kormuşin’e göre Sağ Yön 2. satır ya da 8. satır, Aydın’a göre 7. satır) unvanı geçmektedir.³⁵ KTY K12’de ise, Tibet hükümdarından *Tüpüt Ķağan* NGK:tüpüt olarak söz edilmiştir.³⁶ III. Uybat Yazıtı’nda (E 32) da *Türk Ķan* NK:krüt (Orkun’a göre b. kısmı 6. satır, Aydın’a göre 10. satır) unvanı geçmektedir.³⁷ Benzer şekilde, I. İyme Yazıtı’nda (E 73),

30 Hamilton’a ve de Rachewiltz’e göre *Ötüken* adı *Ötüğ* (“Dua”) ve *Ķan*, *Tamğan* adı *Tam* (“Duvar”) ve *Ķan*, *ĶadıĶan* adı ise *Ķadı* (“Çetin”) ve *Ķan* sözcüklerinin birleştirilip ses değişimine uğramasından oluşturulmuştur (James Hamilton, “Toquz-Oğuz et On-Uygur”, *Journal Asiatique*, CCL (1962), s. 55; James Hamilton, “Toquz-Oğuz et On-Uygur”, çev. Yunus Koç ve İsmet Birkan, *Türk Dilleri Araştırmaları*, 7 (1997), s. 199; *The Secret History of the Mongols*, çev. Igor de Rachewiltz, I, Brill, Leiden 2004, s. 431). Aydın da *Ötüken*’deki ve *ĶadıĶan*’daki +*ĶAn* eklerinin aynı ek olduğunu düşünülebileceğini belirtmiştir (Erhan Aydın, *Eski Türk Yer Adları*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2016, s. 85).

31 Erhan Aydın, *Yenisey Yazıtları*, Kömen Yayınları, Konya 2015, s. 55-56; İgor Valentinoviç Kormuşin, *Yenisey Eski Türk Mezar Yazıtları: Metinler ve İncelemeler*, çev. Rysbek Alimov, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2017, s. 303-304; Orkun, *age.*, s. 482-483.

32 KTY’nda *Tabğaç Ķağan* NGK:çGBT, BKY’nda ve I. TY’nda da *Tabğaç Ķağan* NGKNçGBT.

33 Aydın, *Orhon Yazıtları*, s. 50, 53-54, 82-83, 95, 108-109; Ergin, *age.*, s. 6-7, 10-11, 34-37, 50-51, 70-71, 128-130, 139, 144; Ölmez, *age.*, s. 79, 81, 92-93, 104, 106, 124, 130, 138, 144, 152, 155, 165, 172, 181; Tekin, *Orhon Yazıtları*, s. 38-39, 50-51; Tekin, *Tınyukuk Yazıtı*, s. 8-9. Benzer olarak, Çin imparatorları için *Ķağan* (*Ķağan*, *Hakan*) ve *Ķan* (*Han*) unvanlarının kullanılmasına Kırgızlarda, Uygurlarda, *Şehname*’de (*Şâhnâme*) ve Moğol döneminde de rastlanılmaktadır (Erkoç, *Eski Türklere...*, s. 26-27).

34 Aydın, *Yenisey Yazıtları*, s. 71-73; Orkun, *age.*, s. 500.

35 Aydın, *Yenisey Yazıtları*, s. 85; Kormuşin, *age.*, s. 83-84; Orkun, *age.*, s. 515.

36 Aydın, *Orhon Yazıtları*, s. 68; Ergin, *age.*, s. 28-29, 135; Ölmez, *age.*, s. 87, 100, 111; Tekin, *Orhon Yazıtları*, s. 22-23.

37 Aydın, *Yenisey Yazıtları*, s. 91-93 (Aydın, *Türk Ķan* unvanını “Türk kağanı” olarak çevirmiştir); Orkun, *age.*, s. 554.

yazıt sahibinin elçi olarak gittiği Uygur kağanı, *Uygur Kan* NK:RGYu şeklinde anılmıştır.³⁸ I. Uybat Yazıtı'nda (E 30) 4. satırda yazıt sahibinin elçi olarak gittiği belirtilen *Ķara Kan*'ın NK:aRK,³⁹ Türgiş hükümdarı İlitmiş Ķutluğ Bilge Kağan (742-748) olduğu ileri sürülmüştür.⁴⁰ Kırgızlar *Ķan* NK unvanını yazıtlarında daha pek çok kez kullanmışlardır.⁴¹

Ķağan unvanı için *Ķan*'ın kullanılmasına, Ötüken Uygur Kağanlığı'nın yazıtlarında da rastlıyoruz. Örneğin, TaY D7-8'de Üç Tuğlu Türk (Göktürk) halkının (*Üç Tuğluğ Türük bodun* NDoBxrütGLGuTçü) hanının (*Ķan* NK), yazıtı diktiren ve *Teyride Bolmış İlitmiş Bilge Ķağan* unvanıyla Uygurların ikinci kağanı olan Bayan Çor (747-759) tarafından tutsak edildiği anlatılmıştır.⁴² ŞUY K9'da Türk (Göktürk) beyi Ozmuş Tigin'in Han olduğundan (*Ozmuş Tigin Ķan bolmış smLoBNK:ngit:smzo*) söz edilmiştir.⁴³ Aynı ifadeye TaY D9'da da "Ozmuş Tigin han oldu (*Ozmuş Tigin Ķan bolh iVoBNKngitsmzo*)" biçiminde rastlanılmaktadır.⁴⁴ Hâlbuki *Jiu Tangshu*'daki

38 Aydın, *Yenisey Yazıtları*, s. 142 (Aydın, *Uygur Kan* unvanını "Uygur kağanı" olarak çevirmiştir). VI. Uybat Yazıtı'nda (E 98) 3. satırda Kormuşin'in okuyuşuna göre güçlü Uygur hanının topraklarının (*[Ķüç] Uygur Ķan yerin nry:NKRGYu[çük - ?]*) alınmasından söz edilmektedir. Ancak Kormuşin, yazıtta özellikle *Uygur* adının geçmesi konusunda çok da emin olamadığına işaret etmiştir (Kormuşin, *age.*, s. 139-141). Nitekim Aydın, bu ifadeyi *Orķon yerini* (i?)enry:NKRY şeklinde okumuştur (Aydın, *Yenisey Yazıtları*, s. 153).

39 Aydın, *Yenisey Yazıtları*, s. 87; Kormuşin, *age.*, s. 110; Orkun, *age.*, s. 552.

40 Aydın, *Yenisey Yazıtları*, s. 90. Nitekim III. Tuba (Tes) Yazıtı'nda (E 37) 1. ve 3. satırlarda, Aydın'a göre yazıt sahibi Çay Beg'in gbjç kendisinin Türgiş œgrüt olduğu ve Ķara Kan'a NKaRK baēlı bulunduēu yazılıdır. Buradaki *Ķara Kan* unvanı, Orkun'a göre NKaRK, Kormuşin'e göre ise [N]KaRK şeklinde yazılmıştır. Çay Beg'in Türgiş olduğuna ilişkin Aydın tarafından *türgüş ben çay(çey?) beg ben ÜbgbjçÜ(b?)T:œgrüt* okunan kısım ise Orkun tarafından *Türgiş el içindü beē ben nbgbjçi:lsgrüt*, Kormuşin tarafından da *türgüş bân çaysi bân (türgeş ben çaysı ben) ÜciœjçÜbœgrüt* olarak okunmuştur (Aydın, *Yenisey Yazıtları*, s. 99; Kormuşin, *age.*, s. 145; Orkun, *age.*, s. 580). Clauson'a göre *Ķara Kan* unvanı, Karahanlı devletinin kurucusunu simgeliyor olabilir (Clauson, *age.*, s. 630). Türgişlerin *Ķağan* unvanını kullanmalarına ilişkin bkz. Erkoç, *Eski Türklerde...*, s. 29.

41 Aydın, *Yenisey Yazıtları*, s. 204; Erkoç, *Eski Türklerde...*, s. 89; Kormuşin, *age.*, s. 329.

42 Aydın, *Uygur Yazıtları*, s. 42; S. G. Klyashtorny, "The Terkhin Inscription", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 36/1-3 (1982), s. 343, 345; Osman Mert, *Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarından Tes Tariat Şine Us*, Belen Yayıncılık Matbaacılık, Ankara 2009, s. 155-156, 159-160; Ölmez, *age.*, s. 251, 255, 259; Talât Tekin, "Kuzey Moēolistan'da Yeni Bir Uygur Anıtı: Taryat (Terhin) Kitabesi", *Belleken*, XLVI/184 (1983), s. 805, 808; Talat Tekin, "The Tariat (Terkhin) Inscription", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 37/1-3 (1983), s. 46, 49.

43 Aydın, *Uygur Yazıtları*, s. 53; Mert, *age.*, s. 214, 216, 218; Orkun, *age.*, s. 166; Ölmez, *age.*, s. 268, 274, 281.

44 Aydın, *Uygur Yazıtları*, s. 42; Klyashtorny, "The Terkhin...", s. 343, 345; Mert, *age.*, s. 156, 159-160; Ölmez, *age.*, s. 251, 255, 259; Tekin, "Kuzey Moēolistan'da..." s. 805, 808, "The Tariat...", s. 46, 49.

舊唐書 ve *Xin Tangshu*'daki 新唐書 *Türk Bölümleri*'nde, bu kişinin hükümdarlık unvanı *Wusumishi Kehan* 烏蘇米施可汗 (*Ozmış Kağan*) olarak geçmektedir ki *Xin Tangshu*'da onun kağan olmadan önceki unvanının *Pan Que Tele* 判闕特勒 (*Pan Köl Tigin*)⁴⁵ olduğu belirtilmiştir. Her iki kaynağa göre bu kişi, kağan olmadan önce aynı zamanda *Sol Şadlığu* (*Zuo Sha* 左殺, *Töliš Şad*) da yapmıştır.⁴⁶ TaY G1'de, 744'te Uygurlar tarafından yenilgiye uğratılarak tutsak edilen düşman hükümdarından *Kan NK (Han)* olarak söz edilmiştir.⁴⁷ Yine ŞUY'da Kırgızların hükümdarı, *ƆırƆız Ɔanı* iNKZKRiK (*Kırgız Hanı*) (D11) ve *Kan NK* (D12) olarak yazılmıştır.⁴⁸ Benzer olarak, bu yazıtta Çin imparatoru için *Tabğaç Ɔanı* iNKçGBT (ŞUY B3) unvanı kullanılmıştır.⁴⁹ Aynı kullanıma, Karı Çor Tigin (Chang'an 長安 / Xi'an 西安) Yazıtı'nın Türkçe bölümünün 13.-14. satırlarındaki *Tabğaç Ɔan* iNK.çGBT ifadesinde rastlanılmaktadır.⁵⁰ TaY G4'te Bayan Çor, babasından “Babam Han

- 45 Bu unvandaki *Que Tele* 闕特勒, iyi bilindiği üzere Türklerdeki *Köl Tigin* unvanıdır. Ancak, *Pan* 判 karakterinin hangi Eski Türkçe sözcüğü karşıladığı, bildiğimiz kadarıyla bugüne kadar tespit edilememiştir. Gömeç, bu kelimenin Türkçesinin *Bangu* olduğunu ileri sürmüştür (Gömeç, *age.*, s. 278); ancak, Çince metinlerdeki yazımlarda *-gu* hecesini karşılayacak herhangi bir karakter bulunmamaktadır. Pulleyblank'e göre, *pan* 判 karakterinin Erken Orta Çince okunuşu *p'an*⁵, Geç Orta Çince okunuşu da *p'uan* şeklindedir (Pulleyblank, *age.*, s. 232). Baxter, bu adın Orta Çince okunuşunu *phanH* biçiminde yeniden canlandırmıştır (Baxter, *age.*, s. 101). Schuessler ise, bu karakterin Orta Çince okunuşunu *p'wán*⁶ olarak vermiştir (Schuessler, *age.*, s. 261).
- 46 *Jiu Tangshu* 194A.5177-5178; *Xin Tangshu* 215B.6054. *Zizhi Tongjian*'de 資治通鑑 ise, Ozmış Kağan'ın Sol Şad Pan Köl Tigin'in oğlu olduğu belirtilmiştir (*Zizhi Tongjian* 215.6855). Gömeç ve Taşağıl da Ozmış Kağan'ı Pan Köl Tigin'in oğlu olarak kabul etmişlerdir (Gömeç, *age.*, s. 279; Ahmet Taşağıl, *age.*, s. 383).
- 47 Aydın, *Uygur Yazıtları*, s. 42; Klyashtorny, “The Terkhin...”, s. 343, 345; Mert, *age.*, s. 168-169, 171; Ölmez, *age.*, s. 251, 255, 260; Tekin, “Kuzey Moğolistan'da...” s. 805, 808, “The Tariat...”, s. 46, 49.
- 48 Aydın, *Uygur Yazıtları*, s. 58; Mert, *age.*, s. 227, 233, 236 (Mert, yazıtın Türkiye Türkçesi çevirisinde *Kan* kelimesini *Kağan* olarak çevirmiştir); Orkun, *age.*, s. 172; Ölmez, *age.*, s. 270, 277, 283.
- 49 Yazıtın bu kısmı zarar görmüş olduğu için, *Tabğaç Ɔanı* ifadesinden sonraki kısım hakkında farklı okumalar önerilmiştir. Orkun ve Aydın, buradaki ifadeyi *Tabğaç Ɔanı Kağan* NGK:iNKçGBT şeklinde vermişlerdir. Aydın ayrıca, bu ifadeyi doğrudan “Çin kağanı” olarak tercüme etmiştir (Aydın, *Uygur Yazıtları*, s. 63-64; Orkun, *age.*, s. 180). Mert, *Tabğaç Ɔanı* unvanından sonraki kelimeye yalnızca kelimenin başındaki *i/i* harfinin okunabildiğini ve gerisinin okunamaz olduğunu göstermiştir. Kendisi ayrıca, *Tabğaç Ɔanı* unvanını “Tabğaç Kağanı” şeklinde çevirmiştir (Mert, *age.*, s. 258, 260, 262). Ölmez ise, *Tabğaç Ɔanı* ifadesinden sonra [*kurya*] (“batuya”) şeklinde bir kelimenin olabileceğini yazmıştır (Ölmez, *age.*, s. 273, 279, 285).
- 50 Cengiz Alyılmaz, “Karı Çor Tigin Yazıtı”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 2/2 (2013), s. 20; Aydın, *Uygur Yazıtları*, s. 84; Volker Rybatzki ve Wu Kuosheng, “An Old Turkic Epitaph in Runic Script from Xi'an (China): The Epitaph of Qari çor tegin”, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 164/1 (2014), s. 124-125.

(*Kağın Kan* NKmhK)” olarak söz etmiştir.⁵¹ Yine aynı Uygur kağanı, ŞUY K7’de babasını *Kan* NK şeklinde anmıştır. Hâlbuki iki satır yukarıda (ŞUY K5) Bayan Çor, babasından “Babam Köl Bilge Kağan (*Kağın Köl Bilge Kağan* NGKglblök:mhK)” biçiminde söz etmiştir.⁵² Uygurların bu ilk kağanının unvanı, ŞUY K5’i destekler bir şekilde *Xin Tangshu*’daki *Türk Bölümü*’nde ve *Žizhi Tongjian*’de *Guduolu Pijia Que Kehan* 骨咄祿毗伽闕可汗 (*Kutluğ Bilge Köl Kağan*) olarak verilmiş, ayrıca *Žizhi Tongjian*’de kendisine Çin imparatoru Tang Xuanzong 唐玄宗 (713-756) tarafından *Huairan Kehan* 懷仁可汗 unvanının verildiği belirtilmiştir.⁵³

Uygurların kendi kağanları için *Kan* NK unvanını kullandıklarına ilişkin, yazıtlarda daha pek çok örnek vardır.⁵⁴ VI. Hoit-Tamir (Hoytu-Tamır, Tayhar-Çuluu) Yazıtı’nın 1. satırında *Teñriken Alp Kulluğ Bilge Kan* NK:eglibGLTuKpL:nkrht şeklinde bir unvan geçmektedir.⁵⁵ *Kan* NK (*Han*) unvanı, XI. Hoit-Tamir Yazıtı’nın 1. satırında da görülmektedir.⁵⁶ Karı Çor Tigin Yazıtı’nın Türkçe bölümüne göre yazıtın sahibi *Qarı Çor Tigin, Yağlaqar Qan*’ın NaK.RKLGY (Yağlakar Han)⁵⁷ sülalesindedir (3. satır), *Qan Tutuq*’un qTuT.NaK yeğenidir (6.-7. satırlar) ve *Böğü Bilge Teñri Qan*’ın NaKirht.eglib.ügüb kardeşidir (8.-10. satırlar).⁵⁸ Söz konusu kişilerin tamamının, devleti yöneten kağanlar olmadıkları

51 Aydın, *Uygur Yazıtları*, s. 43; Klyashtorny, “The Terkhin...”, s. 343, 345; Mert, *age.*, s. 168-169, 171; Ölmez, *age.*, s. 252, 256, 260; Tekin, “Kuzey Moğolistan’da...”, s. 805, “The Tariat...”, s. 47, 50. Yazıtın Türkiye Türkçesi çevirilerinde, yazıtın *Kan* kelimesini Aydın ve Mert *Kağan*, Ölmez de onlar gibi *Hakan* olarak çevirmişlerdir.

52 Aydın, *Uygur Yazıtları*, s. 52-53; Mert, *age.*, s. 213-214, 216, 218; Orkun, *age.*, s. 164-166; Ölmez, *age.*, s. 268, 274, 281.

53 *Xin Tangshu* 215B.6055; *Žizhi Tongjian* 215.6860.

54 Uygur yazıtlarında *Kan* NK unvanının kullanımıyla ilgili örnekler için bkz. Aydın, *Uygur Yazıtları*, s. 136.

55 Aydın, *Uygur Yazıtları*, s. 75.

56 Aydın, *Uygur Yazıtları*, s. 77.

57 Xin, Uygur yazıtlarında *Kan* kelimesinin *Kağan* unvanının kısaltması olarak kullanıldığını vurgulamıştır (Luo Xin, “Karı Çor Tigin Yazıtının Çincesi ve Karı Çor Tigin’in Şeceresi”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 2/2 (2013), s. 73). Rybatzki ve Wu ise, *Kan*’ın siyasî hiyerarşide genelde *Kağan*’dan daha alt düzeyde bir konumu tanımlamak için kullanıldığını, ancak bu yazıtta *Kağan*’ın eşit ya da müşfik (?) bir çeşidi olarak gözüktüğünü belirtmişlerdir (Rybatzki-Wu, *age.*, s. 118). Bizim burada yaptığımız çalışma, Xin’in görüşünü desteklemekte ve Ötüken Uygur Kağanlığı döneminde *Kan*’ın *Kağan*’la aynı anlamda, onun kısaltması olarak kullanıldığını göstermektedir.

58 Alyılmaz, “Karı Çor...”, s. 20; Aydın, *Uygur Yazıtları*, s. 84; Rybatzki-Wu, *age.*, s. 118-123. Aydın’a göre, qTuT unvanının okunuşu *totok* (*Totok*) şeklindedir. *Kan* unvanının bu yazıtta genellikle diğer Eski Türk yazıtlarında görülen NK şekliyle değil, NAK biçiminde yazılmış olması da ilginç bir durumdur. Yazıttaki tek istisna, Alyılmaz ile Rybatzki ve Wu’nun da vurguladıkları üzere, 13.-14.

açıktır. Burada muhtemelen, Türk Kağanlığı'nda görülen *Küçük Kağan* unvanına benzer şekilde *Han* unvanının birden fazla hanedan üyesi için kullanılması ve bunların devletin başındaki *Büyük Kağan*'a bağlı olmaları söz konusu olabilir.⁵⁹ Ötüken Uygur Kağanlığı'nı yöneten ilk hanedanın adını temsil eden *Yağlakar Han* unvanına, Uygurlara mı Kırgızlara mı ait olduğu tartışmalı olan Süüc (Süci) Yazıtı'nın⁶⁰ 1. satırında da “Uygur ülkesindeki Yağlakar Hanı (*Uygur yerinte Yağlakar Kan NK:RKLGY:etnriy:RuGYu*)” şeklinde denk gelinmektedir.⁶¹ Aynı yazıtta 9. satırda da yazıtı yazdıran kişi, çocuklarına Han'a (*Kan NK*) hizmet etmelerini söylemektedir.⁶² Tez (Tes) Yazıtı'nda Batı Yüzü'nün 4.-6., Kuzey Yüzü'nün 1. ve 5., Doğu Yüzü'nün 1.-2., 4.-5. ve Güney Yüzü'nün 1. satırlarında, Uygur hükümdarları için hem *Kağan NGK* hem de *Kan NK* unvanlarının kullanılmış olduğu görülmektedir.⁶³ TaY K1-4'te “Tanrı Hanım (K1 ve 3-4'te *Tejrim Kanım*

satırlardaki *Tabğaç Kan NK*.çGBT ifadesidir (Alyılmaz, “Karı Çor...”, s. 20, 50; Aydın, *Uygur Yazıtları*, s. 84; Rybatzki-Wu, age., s. 124-125).

59 Ta K1'de geçen *Kan Aruk* quRNK ifadesi, Aydın'a göre bir kişi adıdır (Aydın, *Uygur Yazıtları*, s. 47, 137). Karı Çor Tigin Yazıtı'ndaki *Kan Tutuk* unvanında görülen *Kan* da belki bir kişi adı ya da unvan olabilir, çünkü bu kişi hâlihazırda *Tutuk* unvanını taşımaktadır. Ne var ki, Ta K1'deki ifadenin okunması konusunda farklı yöntemler izlenmiştir. Tekin, bunu *Kan Aruk* şeklinde okumuş ama sonrasında gelen *Oğuz bodun* NDuBzGo ifadesiyle birleştirerek “Han, yorgun (?) Oğuzları” olarak çevirmiştir (Tekin, “Kuzey Moğolistan'da...”, s. 807, 810, “The Tariat...”, s. 48, 51). Klyashtorny'ın cümleyi ele alışı ve çevirisi de bu şekildedir; ancak o, *aruk* kelimesini *azuk* okumuştur (Klyashtorny, “The Terkhin...”, s. 342, 344). *Kan Aruk* ifadesinin geçtiği yer yazıtta zarar görmüş olduğu için ise, Mert'in ve Ölmez'in çalışmalarında bu kısım boş bırakılmıştır (Mert, age., s. 187-188, 190; Ölmez, age., s. 253, 257, 261). Karı Çor Tigin Yazıtı'ndaki *Kan Tutuk* unvanı konusunda Xin, buradaki *Kan*'ın *Kağan*'ın kısaltılmış biçimi olmadığını, bir övgü ibaresi olduğunu, işlevinin de ad değil resmî unvan olduğunu belirtmiştir (Xin, age., s. 74). Xin ayrıca, yazıtta geçen *Bögi Bilge Tejri Kan*'ın daha önceki dönemlerdeki herhangi bir Uygur hükümdarı olmadığını, sonradan Bögi Kağan'ı (759-779) öldürerek tahta çıkan ve *Alp Kutluğ Bilge Kağan* (*He Gudulu Pijia Kehan* 合骨咄祿毗伽可汗) unvanını alan Uygur beyi Tun Bağa Tarkan'ın (Dun Mohe Dagan 頓莫賀達干; 779-789) ölümünden sonra aldığı unvan olabileceğini düşünmüştür (Xin, age., s. 74-77). Alyılmaz'a göre ise bu kişi, yazıtın Çince tarafında Karı Çor Tigin'in ağabeyi olarak anılan Apa Çor Tigin (Wangzi Abo Chuo 王子阿波啜) olabilir (Alyılmaz, “Karı Çor...”, s. 23). *Kan* unvanının yanında başka unvanlar taşıyan kişilere ilişkin başka örnekler de vardır. Örneğin, daha önce de değindiğimiz üzere, Or.8212/76 numaralı belgede A Fragmanı'nın A Yüzü'nün 16. satırında, *Bars Kan Sağun* NuhSNKSRB isminde bir komutanın adı geçmektedir. Thomsen ve Orkun, buradaki *Kan*'ın NK karşılığının *Han* olduğunu belirtmişlerdir (Or.8212/76(1); Orkun, age., s. 257; Thomsen, age., s. 186, 188; Yıldırım, age., s. 518, 521). Ancak buradaki unvan, yukarıda da değindiğimiz üzere, bir kişinin unvanı olabileceği gibi bir boy adı da olabilir.

60 Bugün kayıp olan söz konusu yazıtın kimlere ait olduğu ve tarihlendirilmesi konusundaki tartışmalar için bkz. Aydın, *Uygur Yazıtları*, s. 85 ve Ölmez, age., s. 287-288.

61 Aydın, *Uygur Yazıtları*, s. 75; Orkun, age., s. 156-157; Ölmez, age., s. 289.

62 Aydın, *Uygur Yazıtları*, s. 87; Orkun, age., s. 156-157; Ölmez, age., s. 289-290.

63 Aydın, *Uygur Yazıtları*, s. 34-37; S. G. Klyashtorny, “The Tes Inscription of the Uighur Bögi

mNKmrht, 2'de *Teyri Kanım mNKrht*)" ifadesi dört kez, K2'de "Hanımın (*Kanuma amNK*)" ifadesi bir kez geçmektedir.⁶⁴ Ayrıca, tıpkı Türk Kağanlığı döneminde olduğu gibi, *Kan* kelimesine Ötüken Uygur Kağanlığı döneminde bir yer adı içerisinde rastlanılmaktadır.⁶⁵ Söz konusu devletin 840'ta yıkılmasının ardından Turfan'da kurulan Koçu Uygur Devleti'nde de, söz konusu bu iki unvanın birlikte kullanılmış olması muhtemeldir.⁶⁶

Görüldüğü üzere, Türklerde (Göktürkler), Uygurlarda ve Kırgızlarda *Kağan* NGK ve *Kan* NK unvanları arasında bir fark olmadığını söylemek mümkündür. Bu iki unvan arasında farkın oluşması, aşağıda değineceğimiz üzere sonraki dönemlerde olmuştur. Bu durumda, Barthold'un, Şirin User'in ve Xin'in de belirttikleri üzere, *Kan* sözcüğünün *Kağan* kelimesinin kısaltması olabileceğini düşünebiliriz.⁶⁷

Qaghan", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 39/1 (1985), s. 152-154; Mert, *age.*, s. 124-125, 127-129, 132-133, 136-137; Ölmez, *age.*, s. 244-248.

64 Aydın, *Uygur Yazıtları*, s. 47-48; Klyashtorny, "The Terkhin...", s. 342, 344; Mert, *age.*, s. 187-190; Ölmez, *age.*, s. 253, 257-258, 261-262; Tekin, "Kuzey Moğolistan'da...", s. 807, 810-811, "The Tariat...", s. 48, 51-52.

65 TaY G6'da ve B2'de, Ötüken'in ortasında *Kan Iduğ Baş* [bBqDi:NK] adında bir dağdan söz edilmektedir (Aydın, *Uygur Yazıtları*, s. 44; Mert, *age.*, s. 168, 170-171; Tekin, "Kuzey Moğolistan'da...", s. 805-806, 809, "The Tariat...", s. 47, 50). Klyashtorny, bu adı kendisinden hemen önce geçen ve Tekin, Mert, Ölmez ile Aydın'ın *As Öyüz Baş* biçiminde okudukları yer adıyla birleştirerek *Süjüz Başkan Iduğ Baş* şeklinde okumuş, "Süjüz Başkan, the sacred elevated ground (Süjüz Başkan, kutsal yüksek yer)" olarak çevirmiştir (Klyashtorny, "The Terkhin...", s. 341, 343). Mert, B2'de yazıtın zarar görmüş olması nedeniyle *As Öyüz* ile *Iduğ Baş* arasında boş bırakmış, yalnızca *Öyüz*'den sonra yalnızca bir *b* B harfinin okunabildiğini göstermiş, *Iduğ Baş*'ı ise okumuştur (Mert, *age.*, s. 177, 179, 182). Ölmez, G6'daki ifadeyi okumuş ama B2'deki *Kan* NK sözcüğünün olduğu yeri boş bırakmış ve B2 çevirisinde *Kan Iduğ Baş* ifadesine yer vermemiştir (Ölmez, *age.*, s. 252, 256, 260). *Kan Iduğ Baş* yer adı için ayrıca bkz. Aydın, *Eski Türk...*, s. 86-87.

66 Turfan'da bulunan ve Staatsbibliothek zu Berlin-Preussischer Kulturbesitz Orientabteilung'daki Mainz Koleksiyonu'nda Mainz 167 numarasıyla korunan Eski Türk yazılı bir yazma parçasında A Yüzü'nün 2. satırında, *kan kağ...* GK:NK şeklinde bir ifade bulunmaktadır. Yazma parçası, G harfinin yarısından itibaren yırtık olduğu için kelimenin devamı günümüze ulaşamamıştır. Sertkaya, eksik olan bu kelimenin *kağ[an(?)]* olabileceğini düşünmüştür (Mainz 167; Osman Fikri Sertkaya, "Fragmente in Altürkischer Runenschrift aus den Turfan-Funden", *Runen, Tamgas und Graffiti aus Asien und Osteuropa*, ed. Klaus Röhrborn ve Wolfgang Veenker, Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica, Otto Harrasowitz, Wiesbaden 1985, s. 141; Yıldırım, *age.*, s. 492). Uygurların 840'tan sonra *Kan* unvanını kullanmalarına ilişkin örnekler için bkz. Erkoç, *Eski Türklerde...*, s. 88-89.

67 Daha önce de değindiğimiz üzere Şirin User, Eski Türkçe yazıtlarda benzer şekilde bazı sözcüklerin kısaltmalarıyla yazıldıklarına ilişkin *kağadaş > kadaş* örneğini sunmuştur (Şirin User, *Köktürk ve Ötüken...*, s. 127-128; Şirin User, "Byzantinoturcica'da Kayıtlı...", s. 605-607). Kırgızlara ait Yenisey Yazıtları'ndan II. Altın Köl Yazıtı'nda (E 29) Orkun'a ve Kormuşin'e göre 3. satırda, Aydın'a göre ise 4. satırda *Batur* RuTB şeklinde bir ad ya da unvan yazılıdır (Aydın, *Yenisey Yazıtları*, s. 85; Kormuşin, *age.*, s. 83-84; Orkun, *age.*, s. 514). *Batur*, Eski Türkçede *Bağatur* olan

İbn Rüste'ye (Ebû 'Alî Aḥmed bin 'Umer bin Rüste el-Hemedânî) ve Mervezi'ye (Şeref ez-Zamân Ṭâhir el-Mervezî) göre Hazarların *Sarığsen*⁶⁸ adında başkentleri, *Hanbalığ*⁶⁹ denilen de başka bir kentleri vardır. Hazarlar kışın bu kentlerde otururlar, bahar geldiğinde de bozkıra çıkarlar ve bütün yaz orada kalırlar. Ancak Şeşen, bunların Hazar başkenti Etil'in (İtil) iki yakasına verilen adlar olduğunu, Sarığsen'in batı yakasını, Hanbalığ'ın da doğu yakasını oluşturduğunu düşünmüştür.⁷⁰ Ancak elimizdeki kayıtlar, Hazar hükümdarlarından *Kağan* (*Hakan*) olarak söz etmektedir.⁷¹ Buradan da anlıyoruz ki Hazarların nezdinde, *Kağan*

ve Çince'de *Moheduo* 莫賀咄 olarak yazılan *Bahadır* sözcüğünün kısaltması olabilir. Kormuşin ise, *Batur* kelimesinin Türkçeye Moğolca *Bağatur*'un sonraki dönemlerde girmiş bir şekli olduğunu ve Orhun ile Yenisey yazıtlarında Moğolca alıntuların henüz bulunmadığını belirtmiş, yazıttaki *Batur*'un *Bağatur* olması görüşüne karşı çıkmıştır. Ona göre buradaki *Batur*, *bat-* "batmak" biçimindeki geçişsiz fiille kullanılan bir adın akuzatif şeklidir (Kormuşin, *age.*, s. 85).

- 68 Bu ad İbn Rüste'de *Sarığsen* سار عشن, Mervezi'de ise *Sâr'es* سار عس olarak yazılmıştır. Minorsky, bu adın ilk hecesinin Eski Türkçe *Sarıg* ("Sarı") olabileceğini, ancak bu kent adının Moğol döneminde geçen *Saksın*'la ilgisinin de olabileceğini düşünmüştür (*Hudūd al-'Ālam*, s. 453; V. Minorsky, *Sharaf al-Zamān Ṭāhir Marvazī on China, the Turks and India: Arabic text (circa A.D. 1120) with an English translation and commentary*, Royal Asiatic Society, London 1942, s. 33). Bu ad, "Sarışın" sözcüğünün Eski Türkçedeki hâli (**Sarığsın*) olabilir. Ancak Minorsky, son hecenin "mezar" anlamına gelen *Sın* kelimesi olabileceğini de belirtmiştir (V. Minorsky, "Addenda to the *Hudūd al-'Ālam*", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, 17/2 (1955), s. 269).
- 69 Bu yerin adı Mervezi'de *Ḥatbālīg* ختبالیغ olarak yazılmıştır, ancak Minorsky'ın de belirttiği üzere, bunun doğrusu *Hanbālīg* خانبالیغ olmalıdır (Minorsky, *Sharaf al-Zamān*..., s. 33). *Hanbalığ*, "Han Kenti" demektir ve Eski Türkçe aslı **Hanbalık* şeklinde yeniden oluşturulabilir.
- 70 İbn Fazlân, *Seyahatnâme*, çev. Ramazan Şeşen, Bedir Yayınevi, İstanbul 1995, s. 106; Minorsky, *Sharaf al-Zamān*..., s. 33; Şeşen, *age.*, s. 43; Yusuf Ziya Yörükan, *Müslüman Coğrafyacıların Gözyüyle Ortaçağda Türkler*, Gelenek Yayıncılık, İstanbul 2004, s. 292. İbn Havkal (Ebû'l-Kâsim Muḥammed bin Ḥavḳal) ise, Hazarların bu kentinin adını *Etil* olarak verdikten sonra, bu kentin *Hazarân* denen doğu yakasında tüccarların ve Müslümanların çoğunluğu oluşturduklarını belirtmiştir (Yörükan, *age.*, s. 118, 120-121).
- 71 Hazar hükümdarları, *Kağan* unvanını kullanmışlardır (İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2002, s. 167-178). İbn Fadlan'ın (Aḥmed bin Faḳlân bin el-'Abbâs bin Râşid bin Ḥammâd) seyahatnamesinde §94'e (fol. 212b) göre, Hazar hükümdarlarına *Hâkân* ya da *Büyük Hakan*, vekillerine *Hâkân Beh* ناقاد به (*Kağan Beg*), onların vekillerine de *Kındur Hâkân* رندك ناقاد (**Kındü Kağan*) deniliyordu (A. Zeki Validi Togan, *Ibn Faḳlân's Reisebericht*, Kraus Reprint Ltd., Nendeln 1966, s. 98-99; İbn Fazlan, *age.*, s. 80; Lûtfî Doğan, "İbni Fadlan Seyahatnamesi (Rahletu'bnî Fadlan)", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3/1-2 (1954), s. 79; Peter B. Golden, "Irano-Turcica: The Khazar Sacral Kingship Revisited", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 60/2 (2007), s. 167). *Hududü'l-Ālem* (*Hudūd el-'Ālem*) §50'de ve *Mücmelü't-Tevârih ve'l-Kısas*'ta (*Mucmele't-Tevârih ve'l-Kısaş*) Hazar hükümdarları, *Tarḥân Hâkân* ناخرط ناقاد (*Tarḥan Kağan*) ve *Hazar Hakan* olarak geçmektedirler (*Hudūd al-'Ālam*, s. 161; Şeşen, *age.*, s. 42, 75). Yunan ve İslâmî kaynaklarda Hazar hükümdarlarının *Kağan* olarak anılmalarına ilişkin bkz. *Hudūd al-'Ālam*, s. 451. Hazarlarla ilgili 960'lardan kalan bir İbraniçe mektupta da Hazar hükümdarlarının unvanı *Hagan* חגן olarak geçmektedir (S. Schechter, "An Unknown Khazar Document", *The Jewish Quarterly Review*, 3/2 (1912), s. 216).

(*Hakan*) ve *Kan* (*Han*) unvanları tıpkı Türklerde, Uygurlarda ve Kırgızlarda olduğu gibi aynıydı.

Bugün *Karahanlı* olarak bilinen Türk devletinin hükümdarları da *Han* ve *Kağan* (*Hakan*) unvanlarını kullanmışlardır. Hatta İslamî kaynaklarda bu devlet için kullanılan çeşitli adlar arasında *Hanlılar* ve *Hakanlılar* adları yer almaktadır.⁷² *Dîvânü Lüğati't-Türk'e* (*Dîvânü Luğâti't-Türk*) göre *Han*, Türklerin en büyük hükümdarı (*el-meliku'l-a'zam*) idi. Efrâsiyâb (Efrasiyab/Efrasyab, Alp Er Toğa) oğullarına, yani Karahanlı Hanedanı'nın üyelerine de *Han* denilirdi; Efrâsiyâb ise *Hâkân* idi.⁷³ Buradan, Karahanlılarda en büyük unvanın *Kağan* olduğu, *Han* unvanının ise *Kağan*'dan daha alt düzeyde görüldüğü anlaşılmaktadır. Donuk'un da çoğunluğunu tespit ettiği üzere⁷⁴, *Kutadgu Bilig*'te (*Ḳutadḡu Bilig*) *Hâkân* unvanı devlet başkanı anlamında⁷⁵, *Han* unvanı ise yalnızca *Tavgaç Buğra Han*'a, *Türk Hanı*'na ve *Uç Ordu Hanı*'na değinilirken⁷⁶ kullanılmıştır. 1063 yılında Yeni Hoten'i (Yutian 于阚) yöneten hükümdar, *Songshî*'de 宋史 *Heihan* 黑韓 olarak geçmektedir ki bu kaynakta, söz konusu unvanın *Kehan*'ın 可汗 (*Kağan*) yanlış bir okunuşu olduğu belirtilmiştir.⁷⁷

72 Erkin Ekrem, "Karahanlı Devleti'nin Adı Meselesi", 2. *Uluslararası Türkîyat Araştırma Bilgi Şöleni Bildirileri: Kaşgarlı Mahmud ve Dönemi 28-30 Mayıs 2008*, haz. Ülkü Çelik Şavk, Fatma Türkyılmaz ve Mikail Cengiz, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2009, s. 173; Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2002, s. 1-2, 251-252.

73 Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Luğâti't-Türk: Giriş - Metin - Çeviri - Notlar - Dizin*, haz. Ahmet B. Ercilasun ve Ziyat Akkoyunlu, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2015, s. 412; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügat-il-Türk Tercimesi*, çev. Besim Atalay, III, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 157; Maḥmūd al-Kāşgarī, *Compendium of the Türkic Dialects (Dîwān Luğāt at-Türk)*, çev. Robert Dankoff, II, Harvard University, Duxbury 1984, s. 513.

74 Donuk, *age.*, s. 24.

75 D82., 85., 86., 93., 102., 104., 115. ve 3126. beyitler (Yusuf Has Hacıp, *Kutadgu Bilig I: Metin*, çev. Reşid Rahmeti Arat, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 25-28, 320).

76 A14. ve 25.-26. satırlar, B23. ve 60. beyitler, C4. satır, DIV'ün başlığı ile D88., 2966., 3815., 3817. ve 5569. beyitler; Tavgaç Buğra Han'ın unvanı, metinde *Buğra Han*, *Melik Buğra Han*, *Tavgaç Buğra Han*, *Tavgaç Buğra Han Hanlar Hanı*, *Tavgaç Ulug Buğra Han* ve *Ulug Buğra Han* şekillerinde yazılmıştır (Yusuf Has Hacıp, *age.*, s. 2, 6, 9, 11, 23, 26, 307, 383-384, 553). Ayrıca *Han* unvanı, bilginin bey ve aklın han olduğunu anlatan D5321. beyitte (*bu nefsiñ uçuzla ağır bolğa can / bilig beg bolup kör ukuş bolğa han*) de geçmektedir (Yusuf Has Hacıp, *age.*, s. 529).

77 *Songshî* 490.14108. *Heihan*'ın 黑韓 10. yüzyıldaki Çince okunuşuna dayanan Hamilton'a göre bu unvan, *Kağan*'ın başka bir yazılışdır (James Russell Hamilton, *Les Ouïghours à l'époque des Cinq dynasties d'après les documents chinois*, Presses universitaires de France, Paris 1955, s. 154). Ekrem de bu mesele üzerinde durarak bugüne kadar bu konuda öne sürülen görüşleri bir araya getirmiştir. Bazı araştırmacılara göre *Heihan*, "Siyah (Kara) Han" unvanının anlam çevirisidir (Ekrem, "Karahanlı Devleti'nin...", s. 174-178). Pulleyblank, bu unvanın Geç Orta Çince'deki okunuşunun yeniden canlandırılması *xōk-xīan* şeklinde yapmıştır (Pulleyblank, *age.*, s. 118, 124). Baxter'a göre, bu adın Orta Çince okunuşu *xok-han* biçimindedir (Baxter, *age.*, s. 46, 49). Schuessler ise, söz konusu

Hâlbuki Donuk'un ve Genç'in ifade ettikleri gibi, Karahanlılarda uygulamada *Bey* (*Beg*), *Han* ve *Hakan* (*Kağan*) unvanları arasında çoğu zaman pek fark gözetilmemiş, bunlar birbirlerinin yerine kullanmıştır.⁷⁸ *Mücmelü't-Tevarih ve'l-Kisas*'a göre Yağma padişahlarına *Buğra Han*, Kaşgar (Kâşğar) padişahlarına ise *Han* deniliyordu.⁷⁹ Ayrıca, *Şehname*'de Efrâsiyâb'ın saray nazırının adı Türkçe olarak *Karahan* biçiminde geçmektedir.⁸⁰ Yukarıda da değindiğimiz üzere, İslamî kaynaklarda bu devlete *Hakanlılar* denildiği gibi *Hanlılar* da denilmiştir. Bu durumda rahatça söyleyebiliriz ki Karahanlı dönemi, *Han* ve *Kağan* unvanları arasındaki farkın yavaş yavaş ortaya çıktığı, ancak bu farkın henüz yaygınlaşmadığı bir geçiş dönemi olma özelliğini taşımaktadır. Bu dönemde henüz Müslüman olmamış Peçeneklere ve Kıpçaklara bakıldığında ise, bunlarda *Kağan* unvanının hemen hemen hiç kullanılmadığı⁸¹, beylere ise genellikle *Kan* ya da *Han* denildiği görülmektedir.⁸²

Kara Kitan, Kerey, Betekin ve Nayman hükümdarlarının *Gür Han*, *Buyuruğ Han* ve *Han* gibi unvanlar kullandıkları bilinmektedir.⁸³ Moğollar hem *Han* (*Han*) hem de *Hağan* (*Kağan*; Batılı Mongolistlerin yazım tercihiyle *Qa'an* ya da *Qayan*) unvanını kullanmışlardır. Aslında Moğollarda 13. yüzyıldan önce *Hağan* unvanı kullanılmamaktaydı. Ancak de Rachewiltz'in belirttiği gibi *Moğolların Gizli Tarihçesi* (*Moñğol-un Niğuca Tobçıyan*, *Yuanchao Bishi* 元朝秘史), Çin'de sonradan tarih yazıcıları tarafından değişikliğe uğratılmıştır ve özellikle Hübilai Hağan'ın (Kubilay Kağan; 1260-1294) döneminde, başta Çiņgis Han'ın (Cengiz Han,

unvanın Orta Çince okunuşunu *xək-yân* olarak sunmuştur (Schuessler, *age.*, s. 113, 252). Gerçekten de bu adın Orta Çince okunuşları, *Kağan* ya da *Hakan* unvanlarının okunuşlarını ses bakımından yansıtmaktadır. Ancak, *hei* 黑 karakteri Çince "siyah" anlamına geldiği için, bunun *Kara Han* şeklindeki bir unvanın Çince çevirisini yansıtır olması da muhtemeldir. O yüzden, şimdilik bu konu hakkında kesin bir hükme varmak bizce pek mümkün gözükmemektedir.

78 Donuk, *age.*, s. 27; Genç, *age.*, s. 78-79.

79 Genç, *age.*, s. 35.

80 Firdevsi, *Şehname*, çev. Necati Lugal, IV, Maarif Basımevi, İstanbul 1955, s. 277, 372.

81 Bu durumun bilinen tek istisnası, 1050 yılı dolaylarında yaşamış olan ve Bizans kaynaklarında *Kegenēs* Κεγένης (Moravcsik, bu adın Bizans kaynaklarındaki bütün farklı yazımlarını sunmuştur) olarak geçen bir Peçenek beyi olabilir. Rásonyi, bu adın Türkçesini *Kegen* olarak tespit etmiştir (Gyula Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, E. J. Brill, Leiden 1983, s. 157-158). Şirin User'e göre bu ad, *Kağan* unvanının ince ünlülü biçimidir (Şirin User, "Byzantinoturcica'da Kayıtlı...", s. 605).

82 Erkoç, *Eski Türklerde...*, s. 90. Benzer şekilde, Gaznelilerde ve Harezmşahlarda *Han* unvanı artık yalnızca komutanlar tarafından kullanılmış, eski yüksek konumunu yitirmiştir (Erkoç, *Eski Türklerde...*, s. 90-91). Aynı durum Gurulularda, Hindistan'da görev yapan Türk komutanlarında, Delhi Sultanlığı'nda, nadiren Selçuklularda ve Oğuz-Türkmenlerde, Safevilerde ve Babürlülerde gözlemlenmektedir. Bu devlet ve topluluklarda *Han* unvanı, yalnızca ordu komutanları ve beyler tarafından kullanılmıştır (Erkoç, *Eski Türklerde...*, s. 93-94).

83 Erkoç, *Eski Türklerde...*, s. 91-93, 95.

Temüücin; 1206-1227) unvanı olmak üzere, *Han* unvanlarının çoğu da *Hağan*'a çevrilmiştir.⁸⁴ De Rachewiltz'e göre, Temüücin'in unvanı *Hağan* değil *Han*'dır. Temüücin 1206'da *Çiğgis Han* unvanını almıştır ve onun ölümünden sonra, devlet kademelerinde hizmet veren Türklerin etkisiyle, *Han*'ın yerine daha genel ve daha kapsayıcı olan *Hağan* unvanı benimsenmiştir. *Han* ise, yerel hükümdarlar için kullanılan bir unvan durumuna düşmüştür.⁸⁵ Moğol İmparatorluğu'nun parçalanmasıyla birlikte ortaya çıkan ve başlarında Çiğgis Han'ın soyundan gelen Türkleşmiş Moğol hükümdarlarının bulunduğu Kırım, Kazan, Astrahan, Sibir, Kasım, Nogay, Bukay, Kaşgar, Kazak, Hive, Buhara ve Hokand gibi hanlıkları yönetenler de her zaman *Han* unvanını taşımışlardır.⁸⁶ Moğol dönemine kadar *Han* unvanını çok nadiren kullanmış olan Oğuz-Türkmenlerde, Moğol etkisiyle birlikte bu unvanın kullanımı daha yaygın hâle gelmiştir.⁸⁷ Osmanlı sultanları her zaman *Hâkân* ve *Han* unvanlarını kullanmayı sürdürmüşlerdir.⁸⁸

Sonuç olarak diyebiliriz ki, *Kağan* (*Kağan*) ve *Han* (*Kan*, *Han*) unvanları Türk Kağanlığı, Ötüken Uygur Kağanlığı, Yenisey Kırgızları ve Hazar Kağanlığı'nda henüz birbiriyle aynı unvanlar olarak görülüp kullanılmıştır. Eski Türk yazıtları, bize bu konuda çok sayıda örnek sunmaktadır ve Çin kaynaklarıyla karşılaştırmalar yapıldığında, bu durum teyit edilebilmektedir. Tahminimizce, *Kan* sözcüğü büyük olasılıkla *Kağan* unvanının kısaltılmış biçimi olmalıdır, ya da en azından incelediğimiz bu dönemlerde öyle algılanıp kullanılmış olabilir. Karahanlı Devletinde bu iki unvan arasında farklılaşmanın başladığı, *Hakan*'ın (*Kağan*) *Han*'dan en azından bazı durumlarda daha büyük bir unvan olarak görüldüğü, ancak henüz keskin bir ayrımın yapılmadığı ve uygulamada bunların hâlâ birbirlerinin yerine kullanıldığı görülmektedir. Moğol İmparatorluğu'nda ise resmîyette *Hağan* (*Kağan*) ve *Han* unvanları farklı derecelerde unvanlar şeklinde görülyorsa da tarihî kaynaklarda bu konuda bir karışıklığın mevcut olduğu tespit edilmiştir. Moğol dönemi sonrası Oğuzlarda ve Osmanlılarda ise tıpkı Türk Kağanlığı ve Ötüken Uygur Kağanlığı dönemlerinde olduğu gibi, bu unvanların birbirleri için kullanıldığı gözlemlenmektedir.

84 *The Secret History of the Mongols*, II, s. 222.

85 *The Secret History of the Mongols*, II, s. 986-987. Moğol İmparatorluğu'yla ilgili bilgi veren çeşitli kaynaklarda, bazı durumlarda bu iki unvanın birbiriyle karıştırıldığı görülmektedir (Erkoç, *Eski Türklerde...*, s. 32-35, 95-96).

86 Taneri, *age.*, s. 518. Moğol İmparatorluğu'nda ve ardıllarında kullanılan *Kağan* ile *Han* unvanları için bkz. Erkoç, *Eski Türklerde...*, s. 32-35, 95-96.

87 Erkoç, *Eski Türklerde...*, s. 32, 93-94; Hayrettin İhsan Erkoç, "Anadolu'da Moğol Etkileri (13.-15. Yüzyıllar)", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, 19 (2015), s. 48-53.

88 Taneri, *age.*, s. 518.

Kısaltmalar

I. TY = I. Tonyukuk Yazıtı

age. = adı geçen eser

B = Batı Yüzü

bkz. = bakınız

BKY = Bilge Kağan Yazıtı

D = Doğu Yüzü

G = Güzey Yüzü

K = Kuzey Yüzü

KTY = Köl Tigin Yazıtı

ŞUY = Şine Us Yazıtı

TaY = Tariat (Terh) Yazıtı

Kaynaklar

Alyılmaz, Cengiz, “Moğolstanda Bulunan (Kök) Türk Harfli Yeni Bir Yazıt Parçası”, *Türk Dilleri Araştırmaları*, 18 (*Festschrift in Honor of Talat Tekin*) (2008), s. 49-60.

Alyılmaz, Cengiz, “Karı Çor Tigin Yazıtı”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 2/2 (2013), s. 1-61.

Aydın, Erhan, *Yenisey Yazıtları*, Kömen Yayınları, Konya 2015.

Aydın, Erhan, *Eski Türk Yer Adları*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2016.

Aydın, Erhan, *Orhon Yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor)*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2017.

Aydın, Erhan, *Taşa Kazınan Tarih: Türklerin İlk Yazılı Belgeleri*, Kronik Kitap, İstanbul 2018.

Aydın, Erhan, *Uygur Yazıtları*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2018.

Baxter, William H., *An Etymological Dictionary of Common Chinese Characters [Preliminary Draft of 28 October 2000]*, 2000.

Beckwith, Christopher I., *The Tibetan Empire in Central Asia: A History of the Struggle for Great Power among Tibetans, Turks, Arabs, and Chinese during the Early Middle Ages*, Princeton University Press, Princeton 1993.

Clauson, Gerard, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press, Oxford 1972.

Doerfer, Gerhard, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen: unter besonderer Berücksichtigung älterer neupersischer Geschichtsquellen, vor allem der Mongolen- und Timuridenzeit*, 4 Cilt, Franz Steiner Verlag GMBH, Wiesbaden 1965.

Doğan, Lütfi, “İbni Fadlan Seyahatnamesi (Rihletu’bni Fadlan)”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3/1-2 (1954), s. 59-80.

Donuk, Abdülkadir, *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Ünvan ve Terimler*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1988.

Du You 杜佑, *Tongdian 通典*, Zhonghua Shuju 中華書局, Beijing 北京 1996.

Ekrem, Erkin, “Karahanlı Devleti’nin Adı Meselesi”, 2. *Uluslararası Türkiyat Araştırma Bilgi Şöleni Bildirileri: Kâşgarlı Mahmud ve Dönemi 28-30 Mayıs 2008*, haz.

Ülkü Çelik Şavk, Fatma Türkyılmaz ve Mikail Cengiz, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2009, s. 171-193.

Ekrem, Erkin, “Çin Kaynaklarında Dokuz Oğuz Meselesi: Sayısal Yapısı”, *Oğuzlar: Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri - 5. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, ed. Tufan Gündüz ve Mikail Cengiz, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara 2015, s. 189-220.

Ergin, Muharrem, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2002.

Erkoç, Hayrettin İhsan, *Eski Türklerde Devlet Teşkilâtı (Gök Türk Dönemi)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2008.

Erkoç, Hayrettin İhsan, “Anadolu’da Moğol Etkileri (13.-15. Yüzyıllar)”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, 19 (2015), s. 37-64.

Erkoç, Hayrettin İhsan, “Çin ve Tibet Kaynaklarına Göre Göktürk Mitleri”, *Bellekten*, LXXXII/293 (2018), s. 51-82.

Firdevsi, *Şehname*, çev. Necati Lugal, 4 Cilt, Maarif Basımevi, İstanbul 1956 (I)-1947 (II)-1949 (III)-1955 (IV).

Genç, Reşat, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2002.

Giraud, René, *Gök Türk İmparatorluğu - İleriş, Kapgan ve Bilge'nin Hükümdarlıkları (680-734)*, çev. İsmail Mangaltepe, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1999.

Golden, Peter B., “Irano-Turcica: The Khazar Sacral Kingship Revisited”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 60/2 (2007), s. 161-194.

Gömeç, Saadettin Yağmur, *Kök Türk Tarihi*, Berikan Yayınevi, Ankara 2016.

Gülensoy, Tuncer, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü (Etimolojik Sözlük Denemesi)*, 2 Cilt, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007.

Hamilton, James, “Toquz-Oyuz et On-Uyyur”, *Journal Asiatique*, CCL (1962), s. 23-63.

Hamilton, James, “Toquz-Oğuz ve On-Uygur”, çev. Yunus Koç ve İsmet Birkan, *Türk Dilleri Araştırmaları*, 7 (1997), s. 187-232.

Hamilton, James Russell, *Les Ouïghours à l'époque des Cinq dynasties d'après les documents chinois*, Presses universitaires de France, Paris 1955.

Harmatta, J., “Irano-Turcica”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, XXV (Lvdoxico Ligeti Septvagenario Hoc Volvmen Damvs Dicamvs Dedicamvs) (1972), s. 263-273.

Hudūd al-‘Ālam ‘The Regions of the World’: A Persian Geography 372 A.H. - 982 A.D., çev. V. Minorsky, Oxford University Press, London 1937.

İbn Fazlân, *Seyahatnâme*, çev. Ramazan Şeşen, Bedir Yayınevi, İstanbul 1995.

Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Millî Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2002.

Kasai Yukiyo, “The Chinese Phonetic Transcriptions of Old Turkish Words in the Chinese Sources from 6th -9th Century: Focused on the Original Word Transcribed as *Tūjue* 突厥”, *Studies on the Inner Asian Languages*, XXIX (2014), s. 57-135.

Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti’t-Türk: Giriş - Metin - Çeviri - Notlar - Dizin*, haz. Ahmet B. Ercilasun ve Ziyat Akkoyunlu, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2015.

Kaşgarlı Mahmut, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, çev. Besim Atalay, 4 Cilt, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1998-1999.

Klyashtorny, S. G., “The Terkhin Inscription”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 36/1-3 (1982), s. 335-366.

Klyashtorny, S. G., “The Tes Inscription of the Uighur Böğü Qaghan”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 39/1 (1985), s. 137-156.

Kormuşin, İgor Valentinoviç, *Yenisey Eski Türk Mezar Yazıtları: Metinler ve İncelemeler*, çev. Rysbek Alimov, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2017.

Liu Xu 劉昫, *Jiu Tangshu* 舊唐書, Zhonghua Shuju 中華書局, Shanghai 上海 1975.

Maḥmūd al-Kāşyārī, *Compendium of the Turkic Dialects (Dīwān Luḡāt at-Turk)*, çev. Robert Dankoff, 3 Cilt, Harvard University, Duxbury 1982 (I)-1984 (II)-1985 (III).

Mainz 167, Staatsbibliothek zu Berlin-Preussischer Kulturbesitz Orientabteilung, Berlin (http://turfan.bbaw.de/dta/mainz/images/mainz0167_seite1.jpg)

Mert, Osman, *Ötüken Uyğur Dönemi Yazıtlarından Tes Tariat Şine Us*, Belen Yayıncılık Matbaacılık, Ankara 2009.

Minorsky, V., *Sharaf al-Ẓamān Ṭāhir Marvazī on China, the Turks and India: Arabic text (circa A.D. 1120) with an English translation and commentary*, Royal Asiatic Society, London 1942.

Minorsky, V., “Addenda to the Ḥudūd al-‘Ālam”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, 17/2 (1955), s. 250-270.

Moravcsik, Gyula, *Byzantinoturcica*, 2 Cilt, E. J. Brill, Leiden 1983.

Or.8212/76(1), British Library, London (http://idp.bl.uk/database/oo_scroll_h_a4d?uid=122167221118;recnum=7856;index=1)

Or.8212/76(2), British Library, London (http://idp.bl.uk/database/oo_scroll_h_a4d?uid=123098781215;recnum=12860;index=3)

Orkun, Hüseyin Namık, *Eski Türk Yazıtları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1994.

Ouyang Xiu 歐陽修, *Xin Tangshu* 新唐書, Zhonghua Shuju 中華書局, Shanghai 上海 1975.

Ölmez, Mehmet, *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan’daki Eski Türk Yazıtları: Metin-Çeviri-Sözlük*, BilgeSu Yayıncılık, Ankara 2012.

Pulleyblank, Edwin G., *Lexicon of Reconstructed Pronunciation in Early Middle Chinese, Late Middle Chinese, and Early Mandarin*, UBC Press, Vancouver 1991.

Ramstedt, G. J., “Alte türkische und mongolische Titel”, *Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja*, 55 (1951), s. 59-82.

Rybatzki, Volker ve Wu, Kuosheng, “An Old Turkic Epitaph in Runic Script from Xi’an (China): The Epitaph of Qari čor tegin”, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 164/1 (2014), s. 115-128.

Schechter, S., “An Unknown Khazar Document”, *The Jewish Quarterly Review*, 3/2 (1912), s. 181-219.

Sertkaya, Osman Fikri, “Fragmente in Alttürkischer Runenschrift aus den Turfan-Funden”, *Runen, Tamgas und Graffiti aus Asien und Osteuropa*, ed. Klaus Röhrborn ve Wolfgang Veenker, Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica, Otto Harrasowitz, Wiesbaden 1985, s. 133-164.

Schuessler, Axel, *Minimal Old Chinese and Later Han Chinese: A Companion to Grammata Serica Recensa*, University of Hawai’i Press, Honolulu 2009.

Şeşen, Ramazan, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2017.

Şirin User, Hatice, *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları: Söz Varlığı İncelemesi*, Kömen Yayınları, Konya 2009.

Şirin User, Hatice, “Byzantinoturcica’da Kayıtlı İslam Öncesi Türkçe Unvanlar Hakkında”, *XV. Türk Tarih Kongresi - Ankara: 11-15 Eylül 2006 - Kongreye Sunulan Bildiriler, 3. Cilt, Selçuklu Devleti ve Beylikler Dönemi Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2010, s. 597-616.

Taneri, Aydın, “Han”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 15, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1997, s. 517-518.

Taşgıl, Ahmet, *Gök-Türkler I-II-III*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.

Tekin, Talât, “Kuzey Moğolistan’da Yeni Bir Uygur Anıtı: Taryat (Terhin) Kitabesi”, *Belleten*, XLVI/184 (1983), s. 795-838.

Tekin, Talat, “The Tariat (Terkhin) Inscription”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 37/1-3 (1983), s. 43-68.

Tekin, Talât, *Orhon Yazıtları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988.

Tekin, Talat, *Tunyukuk Yazıtı*, Simurg Yayınları, Ankara 1994.

The Secret History of the Mongols, çev. Igor de Rachewiltz, 2 Cilt, Brill, Leiden 2004.

Thomsen, Vilhelm, “Dr. M. A. Stein’s Manuscripts in Turkish “Runic” Script From Miran and Tun-huang”, *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, (Jan., 1912), s. 181-227.

Togan, A. Zeki Validi, *Ibn Fadlân’s Reisebericht*, Kraus Reprint Ltd., Nendeln 1966.

Tuotuo 脫脫, *Songshi* 宋史, Zhonghua Shuju 中華書局, Shanghai 上海 1977.

Wang Qinruo 王欽若, *Cefu Yuangui* 冊府元龜, Zhonghua Shuju 中華書局, Beijing 北京 1994.

Xin, Luo, “Karı Çor Tigin Yazıtının Çincesi ve Karı Çor Tigin’in Şeceresi”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 2/2 (2013), s. 62-78.

Yıldırım, Fikret, “Kâğıda Yazılı Runik Harfli Eski Türkçe Metinler”, *Yenisey - Altay - Kırgızistan Yazıtları ve Kâğıda Yazılı Runik Belgeler*, haz. İgor Kormuşin, Emine Mozioglu, Risbek Alimov ve Fikret Yıldırım, BilgeSu Yayıncılık, Ankara 2016, s. 391-545.

Yörükân, Yusuf Ziya, *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Orta Çağ'da Türkler*, Gelenek Yayıncılık, İstanbul 2004.

Yusuf Has Hacıp, *Kutadgu Bilig I: Metin*, çev. Reşid Rahmeti Arat, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1999.